

İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi: 'Çifte Hakikat' Ve 'Hakikatin Birliği' Tartışması

M. Kazım ARICAN*

Özet

Hakikat öğretisi, İbn Rüşd'ün felsefesinde önemli bir yere sahiptir. Ancak söz konusu öğretinin, çifte hakikat öğretisi olarak mı yoksa hakikatin birliği olarak mı anlaşılması gerektiği ciddi tartışmalara konu edilmektedir. Bu makalemizde, bahse konu olan tartışmaların nedenlerini, mahiyetini, muhataplarını analiz etmeye ve İbn Rüşd'ün hakikat öğretisinin gerçekte nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Hakikat, Çifte Hakikat, Hakikatin Birliği

Abstract

The teaching of truth has an important place in the philosophy of Ibn Rushd (Known as Averroes in the West). However, it has been a matter of hot debate among philosophers whether this teaching should be understood as the teaching of double truth or the unity of the truth. In this study, the sources of this debate, its nature and interlocutors have been analysed and a suggestion was proposed on how the teaching of truth in the philosophy of Ibn Rushd should be understood.

Key Words: Ibn Rushd (Averroes), Truth, double truth, the unity of truth.

Giriş

Makalemizin konusu Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd'ün (1126-1198)¹ hakikat öğretisidir. Amacı ise

* Yrd. Doç. Dr., C.Ü. Din Felsefesi Anabilim Dalı (karican@cumhuriyet.edu.tr).

¹ Çok yaygın olarak İbn Rüşd'ün hayat hikâyesine ve genel felsefe ya da öğretisine ulaşılabilmesi için, söz konusu bilgileri lüzumlu görmemekteyiz. Bu husustaki daha detaylı bilgiler için bkz. H. Bekir Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi c. 20, TDV Yay., İst. 1999, s. 257-288; A. Fuad el-Ehvanî, 'İbn

onun öğretisini analiz ederek, bunun çifte hakikat öğretisi mi yoksa hakikatin birliğine dayalı bir öğreti mi olduğudur. Bu sebeple incelememiz, salt olarak İbn Rüşd'ün din felsefe uzlaştırmasını tahlil etmek olmayıp, bu konu etrafında tartışılan onun hakikat öğretisini irdeleme ve inceleme olacaktır.

İbn Rüşd'ün hakikat öğretisi hem İslam düşüncesinde hem de Batı'da² ciddi tartışmalara konu olmuştur. Onun din ve felsefe ilişkisine dair düşünceleri çerçevesinde ortaya çıkan hakikat öğretisinin ayrı bir hakikat iddiası mı, yani 'çifte hakikat öğretisi' mi? yoksa tek bir hakikat iddiası mı, yani 'hakikatin birliği' öğretisi mi? olduğu söz konusu tartışmanın merkezini oluşturmaktadır.³

Makalemizde İbn Rüşd'ün hakikat öğretisi bağlamında ona atfedilen 'çifte hakikat' ve 'hakikatin birliği' öğretilerinden hangisinin onun öğretisine uygun düştüğünü irdelemeye ve bu ikisini ayrı ayrı analiz edip incelemeye çalışacağız. Zira 'çifte hakikat' iddiasının daha ziyade Latin İbn Rüşdcülük⁴ akımı tarafından ileri sürüldüğü

Rüşd', çev. İlhan Kutluer, İslam Düşüncesi Tarihi içinde, C. 2, s. 163-186; A. Gülnihal Küken, Doğu Batı Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması, Alfa Yay. İst. 1996.

² Batı'da İbn Rüşd'ün adına ilk defa Raoul de Longchamp'a izafe edilen bir eserde rastlanmaktadır. Bundan kısa bir süre sonra 1232 yılına doğru İbn Rüşd'ün Oxford'da tanınmaya başladığı görülmektedir. Robert Grosseteste bu tarihlere filozofun bahsetmekte ve eserlerinden bazılarının adını vermektedir. Aynı yıllarda Hugues de Saint-Cher, Guillaume d'Avergne, 1240 yılı civarında Chancelier Philippe onun adından ve fikirlerinden söz etmektedir. İbn Rüşd'ün Batı'da ilk tanınması, eserlerinden bir kısmının Arapça'dan Latince'ye çevrilmesiyle olmuştur. Bu çevirileri gerçekleştirenlerin başında Michel Scot yer almaktadır. Ardından bu çeviri faaliyetlerine Hermanus Allemanus, Wilhelme de Luna ve Pierre Calego'nun katılmaktadır. Ernest Renan'a göre Michel Scot'un Batı düşünce tarihine yaptığı en büyük hizmet İbn Rüşd'ü ilk defa tanıtmış olmasıdır. O, İbn Rüşd'ün Aristotele'in çeşitli eserlerine yazdığı küçük şerhleri ve düşünürün *Makale fi cevheri'l-felek* adlı eserini Arapça'dan Latince'ye çevirerek Latinler'in ilk defa İbn Rüşd'ü ve Aristoteles'i daha yakından tanımalarını sağlamıştır. Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVİA c. 20, s. 269.

³ Yani filozofun burada 'din ile felsefe çiftini, ayrı hakikatler olarak mı, yoksa tek bir hakikatin çift yüzü olarak mı ortaya koyduğu meselesi' üzerinde durulacaktır. Necip Taylan, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İst. 1997, s. 256.

⁴ Latin İbn Rüşdcülüğü/Averroisme) XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde Batı'da tanınmaya başlanan İbn Rüşd'ün görüşleri ve açıklamaları doğrultusunda, aynı yüzyılın yarısından itibaren başta Siger de Brabant olmak üzere bazı kişiler tarafından farklı şekillerde geliştirilen bir fikir hareketinin adı olarak kullanılmaktadır. Bu hareketin temsilcileri, teolojik dogmaları hesaba katmaksızın Meşşai felsefesine dayalı bir düşünce ve anlayışı yaymaya çalışmışlardır. Bu akım kısa bir sürede Paris, Londra ve Oxford gibi o günün kültür merkezlerinde kümelenen entelektüeller arasında yayılarak dönemin en dikkat çekici felsefi hareketi haline gelmiştir. Ne var ki kimin İbn Rüşdcü olduğu, kimin olmadığı sürekli tartışma konusu edilmiştir. Eğer Aristotele'in eserlerinin anlaşılmasında İbn Rüşd'ün şerhlerine başvuran herkesi İbn Rüşdcü saymak gerekirse onun görüşlerini benimseyenler kadar

iddiaları mevzubahistir.⁵ Tartışmanın odak noktası esasen burası mıdır? Ya da iddia edildiği gibi gerçekte İbn Rüşd'ün hakikat öğretisi 'çifte hakikat' öğretisi olarak yorumlanabilir mi? Yoksa Latin Batı'da ortaya çıktığı ileri sürülen 'çifte hakikat' öğretisi İbn Rüşd'ün üzerine mi yıkılmaya çalışılmaktadır? Dolayısıyla onun hakikat öğretisinin 'çifte hakikat' veya 'hakikatin birliği' tarzında anlaşılmasıyla ne tür imaların ortaya çıktığını analiz etmeye çalışacağız.

Kısacası incelememizde söz konusu tartışmaların nedenlerini, mahiyetini, muhataplarını analiz etmeye ve İbn Rüşd'ün hakikat öğretisinin de gerçekte nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Hakikat Teorisi ve İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi

Hakikat nedir? diye sorulduğunda, ilk olarak kısaca, hakikat insanların, geleneklerin ve toplumların mutlak doğru olarak gördükleri 'bütün'ün genel olarak adıdır, denilebilir.

Bir kişinin görüş, doktrin ve inançlarının doğruluğunu iddia ettiği herhangi bir alanda, hakikati aramakla meşgul olmanın temelinde yer alan mantıksal düşünceleri açıklamak gereklidir. Burada birbiriyle uyumsuz olan görüş, doktrin ve inançların kabul edilmesinin doğru olabileceğini düşünen bir kişinin düşüncesine karşı olan hakikatin birliği delili gibi, hakikat konularını gündelik konularından ayırmayı gerektiren hususların da tam bir açıklamasını yapmaktır.⁶

karşı çıkanları da bu akım içerisinde değerlendirmek gereklidir. İbn Rüşd'ün fikirlerini çürütmeye çalışan en büyük muarızı Saint Thomas bile Aristoteles'in anlaşılmayan metinlerini çözmek, kolay anlaşılabilir doğru yorumlayabilmek için İbn Rüşd'ün şerhlerine başvurma gereğini duymuştur. Bununla birlikte XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Batı dünyasında bir kısım aydınlar, açıklamaktan çekindikleri bazı aşırı fikirleri İbn Rüşd'e mal etmeye çalışmışlar ve çok defa hiç ilgisi olmayan görüşleri ona isnat etmişlerdir. Bu nedenle aşırı görüşlere karşı çıkan İlahiyatçılar genellikle bu görüşlerin sahiplerini İbn Rüşd'ü olarak nitelemişlerdir. Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVİA c. 20, s. 269; ayrıca bkz. Etienne Gilson, 'Latin İbn Rüşd'ülûğü: (Brabant'lı Siger)', Çev. Murat Korlaelçi, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 29, s. 118-122.

⁵ Batının uyanışının en büyük nedenlerinden birisi hiç şüphesiz İbn Rüşd'ülûk (Averroizm) cereyanı olmuştur. Batılı İbn Rüşd'üler ile akılcılık veya genel olarak felsefe, Hıristiyanlığa veya kiliseye adeta bir alternatif gibi gelişince, kilise otoritesi kökünden sarsılmaya yüz tutmuştur. Mehmet Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yay., Ank. 1997, s. 22.

⁶ Mortimer J. Adler, *Dinde Hakikat: Dinlerin Çokluğu ve Hakikatin Birliği*, Çev., Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, Fenomen Yayınları, 2005, s. 6, 7.

Terim olarak gerçekliğin düşüncedeki yansıması anlamına gelen⁷ felsefi literatürde 'Hakikat',⁸ 1. En genel anlamıyla, dini, bilimsel, ahlaki vb. hakikatler bağlamında, bir bilgi alanı ya da disiplinin konu aldığı varlık alanıyla ilgili temel doğrular bütünüdür. 2. Daha özel anlamıyla, zaman zaman gerçeklik, zaman zaman da doğruluk anlamında kullanılmakla birlikte, gerçekte bir şeyin kendi özü içinde örtüsünü açarak vukua gelmesi ve insanın bunun farkında olması durumudur.⁹

Hakikat üzerine yapılan analizlerde bazı hakikat türlerinden bahsedilmektedir. Sözcüğü matematiksel hakikat ve dini hakikat gibi. Matematiksel hakikat, bütünü bir parçasıdır. Bu yüzden bütün farklı empirik bilimlerin hakikatidir. Yine matematiksel hakikat, tarihsel araştırma ve felsefi düşünceyle elde edilen bir hakikattir.¹⁰

Dini hakikat, mitlerle ve kurgusal hikâyelerin diğer formlarında bulunan bir hakikat değilse, o, bütünü diğer parçalarıyla tutarlı ve uyumlu olması gereken hakikat bütününde bulunan basit bir unsur olur. Kısaca ifade edildiği gibi, dini hakikat, hakikatin birliğiyle ilgili hakikat mantığının gerekli olduğu bir şeydir.¹¹

Hakikatin ne olduğunu bilmek, Peripatisyen (Meşşâî) anlayışa göre eşyanın varoluşunu bilmektir. Felsefe de bu anlamda bizi hakikate ulaştıran bir araçtır. Felsefelerin en değerlisi ve en üstün mertebesi ise ilk felsefe yani hakkın ilmidir. O, bütün hakikatlerin ilki olan hakikattir. Söz gelişi Kindî'ye göre felsefe, 'insanın tâkatı ölçüsünde eşyâyı hakikatleriyle bilmesidir'. Eşyayı hakikatleriyle bilmek demek, 'Rubûbiyyet ilmi, vahdâniyyet ilmi, fazilet ilmi ve faydalı olan her şeyden uzaklaşmak ve kaçınmak (ilmi)dir'. Şu halde tam ve üstün filozof, bu bilgiyi ihata etmek, nazarî olarak hakikati bulmak ve pratik olarak da bulduğu bu hakikati yaşamak amacıyla olmalıdır. Dolayısıyla Kindî'nin düşüncesine göre felsefe hakkın bilgisi olduğu gibi, din de hakkın bilgisidir. Bu nedenle din ile felsefe arasında bir çatışma söz konusu olamaz.¹²

⁷ Mustafa Çağrırcı, 'Hakikat' Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 15, TDV Yay., İst. 1997; Yüksel Kaynar, 'Hakikat', Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1991, s.59.

⁸ Sözlükte 'gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek' gibi anlamlara gelen 'hakk' kökünden türetilmiş bir kavramdır. Yaygın olarak kullanılan 'hakikati himaye etme' tabiri ile genellikle ırz, namus, vefa, dostluk, bayrak, sancak gibi değerlerin kastedildiği ileri sürülmektedir. Kısacası hakikat kelimesi ile 'en doğru, en mükemmel olan' anlamlarının kullanıldığı ifade edilmektedir. Çağrırcı, 'Hakikat' Maddesi, TDV, c. 15, s. 177.

⁹ Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yay., İst. 2005, s. 793.

¹⁰ Adler, Dinde Hakikat, s. 36

¹¹ Adler, Dinde Hakikat, s. 36.

¹² İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay., 1992 İst., çevirenin sunumu, s. 28; Kindî, Risaleler, s. 98, 104.

İslâm Meşşâî felsefesinin ikinci büyük temsilcisi olan Fârâbî'ye göre de hakikat; bir tanedir. Felsefe bu gerçeğin bir yanını, din de diğer yanını temsil etmektedir. Fârâbî yalnız din ile felsefe arasında kurmaya çalıştığı birlik ile yetinmemekte, muhtelif felsefi ekoller arasında da birlik olduğunu savunmaktadır. Ona göre hakikat tek ise, filozofların birbirleriyle çelişen görüşler serdetmeleri mümkün değildir. Onların birbirleriyle çelişiyormuş gibi görünen fikirleri, bizim onları farklı biçimde anlamamızdan kaynaklanmaktadır.¹³

Peygamber ve filozof, Fârâbî'nin nazarında faziletli kentin başkanı olmaya elverişli iki kişi olmaktadır. Her ikisi de toplum düzenini korumak üzere ihtiyaç hissedilen zorunlu kanun ve şeriatları Faâl Akıl'la ittisal aracılığıyla alırlar. Peygamberlerde bu ittisâl muhayyile gücü aracılığıyla olurken, filozofta araştırma ve inceleme sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ama her ikisinin de kaynağı birdir. Peygamberin getirdiği vahiy, filozofun akıl yoluyla elde etmiş olduğu bilgi (hikmet) birbiriyle çelişmez, birbirini te'yid eder. Öyleyse din ve felsefenin kaynağı birdir ve bu, Faâl Akıl'dır. Var olan tek hakikat, Faâl Akıl'dan çıkan ve feyazan eden şeydir. İki arasındaki farklılık, aynı kaynaktan çıkan bir tek hakikatin insanlara ulaştırılma şeklidir. Fârâbî'nin getirdiği bu anlayış, hem İbn Sînâ hem de İbn Rüşd tarafından çok az değişikliğe uğratılmıştır.¹⁴

İbn Sînâ felsefesini bu anlayış üzerine oturtmaya çalışmakla beraber, din-felsefe ilişkisi konusunda üstadı Fârâbî'deki kadar net bir eklektığe ulaşamamaktadır. İbn Rüşd ise din ve felsefe ilişkisini köklü bir temele oturtmak için büyük çaba harcamış ve diğer düşünürlerin aksine üç eserini başlı başına bu konuya hasretmiştir. Konunun kelâmî vechesini *Menâhicü'l-Edille*'de, felsefî cephesini de *Faslu'l-Makâl*'de ve buna ilave olarak kaleme almış olduğu *Damîme*'de ele almıştır.¹⁵

Dini hakikat, dini inançlar, dogmalar ve iman esasları ile yukarıda ifade edilen diğer hakikat çeşitleri arasındaki fark, daha önce işaret edilmiş olan bir özelliğe sahiptir; yani iman ve dini inancın hakikatleri, empirik veya rasyonel araçları kanıtlamazlar. Bu kanıtı daha uygun olan hakikat çeşitleri, matematiğin, empirik bilimin ve tarihsel araştırmaların hakikatleridir. Bu hakikatin çeşitleriyle ilişki içinde olan ve felsefi hakikati de kapsayan bu hakikat, tarihsel hakikat ve empirik bilimler tarafından elde edilen hakikatlerle çatıştığında, şüpheyne maruz kalır. Söz gelişi Augustinus göre iman özünü

¹³ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal*, çev. Bekir Karlığa, çevirenin sunumu, s. 29, 30.

¹⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal*, çev. Bekir Karlığa, çevirenin sunumu, s. 30.

¹⁵ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal*, çev. Bekir Karlığa, çevirenin sunumu, s. 32, 33.

kanıtlanamaz. Bu nedenle onun tenzih ettiği imanın hakikatleri kanıtlanamaz hakikatlerdir.¹⁶

Adler'e göre dinin hakikatinin, şiiresel ve olgusal hakikatten ziyade hayali bir hakikat olduğu kabul edilemez. Bu alandaki çifte hakikat anlayışından çıkarılan sonuç, sağlıklı bir zihin ifadesi değildir, bu yüzden hoş karşılanmamalıdır ve kabul edilmemelidir.¹⁷

Tutarlılık, hakikat mantığının temel bir ögesi olarak görülebilir. Tutarlılığın bu ögesi Aquino'lu St. Thomas (1225-1274) ile İbn Rüşd'ün¹⁸ Latin takipçileri (Averroistler)¹⁹ arasındaki tartışma yolu ile hakikat mantığına girmiştir. Tutarlılık, dinde hakikat mantığındaki bir amaçla ilgilidir.²⁰ Hatta bazılarına göre İbn Rüşdçülüğün²¹

¹⁶ Adler, Dinde Hakikat, s. 36, 37.

¹⁷ Adler, Dinde Hakikat, s. 84.

¹⁸ Aristoteles'in felsefi doktrinlerine sadık kalarak eserlerini şerhettiğinden İslam âleminde 'sarih', Latin dünyasında 'commentator' unvanıyla tanınmış, Batı'da İbn Rüşd adının tahrif edilmiş şekliyle Averroes olarak anılmıştır. İbn Rüşd ismi Endülüs'teki Yahudiler tarafından Aben Roşd diye telaffuz edilmiş, isim İspayollar'ca Aven Roşd şekline dönüştürülmüştür. Karlığa, 'İbn Rüşd' Mad. TDV, s. 257.

¹⁹ İbn Rüşd'den alınan görüşleri Hıristiyan öğretiyle pek bağdaştırılabilir olmayan bazı geç on üçüncü yüzyıl Hıristiyan düşünürleri arasında oldukça etkili olan hareket; İbn Rüşd'ün o zamanlar etkili olan Aristoteles yorumundan oldukça farklı Aristoteles yorumu nedeniyle 'radikal Aristotelesçilik', veya 'heteredoks Aristotelesçilik' diye de adlandırılan ve sözde sapkın görüşleri nedeniyle 1270 yılında Paris'te mahkûm edilen Brabantlı Siger, Dacia'lı Boethius ve Nivelles'li Bernier gibi filozoflar tarafından benimsenen İbn Rüşdçülük her üçü de Ortodoks Hıristiyanlıkla bağdaştırılması neredeyse imkansız olan üç temel görüştem meydana geliyordu. Bunlardan ilki, tüm insanlarda ya da daha doğrusu herkes için tek bir rasyonel ruhun bulunduğu görüşüydü. İkincisi, mutluluğa bu dünyada erişilebileceği görüşüdür. Üçüncüsü ise, dünyanın hiçten yaratıldığını söylediği iddia edilen Hıristiyan inancına karşı, dünyanın ezeli olduğu tezi olarak ifade edilmektedir. İşte Batı'da Hıristiyanlık için tehlikeli bir düşünce çizgisi oluşturduğu düşünülen Avrupa İbn Rüşdçülüğüne karşı, Aquinalı Thomas'nın iman ile akıl arasında yaptığı ünlü sentezle karşı çıktığı ileri sürülmektedir. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 875; İsmet Birkan, 'İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri', Felsefe Dünyası, Sayı: 11 Mart 1994, s. 58 vd.

²⁰ Adler, Dinde Hakikat, s. 35.

²¹ İbn Rüşdçülük akımının kurucusu olarak tanınan, papalığın verdiği karar uyarınca üniversitedeki görevinden uzaklaştırılıp hapse atılan ve bu sırada hizmetçisi tarafından öldürülen (1284) Belçikalı Siger de Brabant, İbn Rüşd gibi Aristoteles felsefesinin insan aklının arıştığı mutlak hakikatin en iyi yorumu olduğunu düşünmekteydi. Saint Thomas'nın ve Albertus Magnus'un gayretiyle XII. Yüzyılın son çeyreğinde sindirilmeye çalışılan, Siger de Brabant'ın ölümüyle de Paris'te sönmeye yüz tutan İbn Rüşdcü düşünce kısa süre sonra yeniden canlanmaya başlar. 1310-1327 yılları arasında Paris Sanatlar Fakültesi'nde ders veren Jean de Jandun, Siger de Brabant'ın akıbetine rağmen derlerinde İbn Rüşd'den geldiği iddia edilen çift hakikat fikrini savunmaktan çekinmez. Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVIA c. 20, s. 269, 270.

din alanındaki hakikati, sadece şiiresel hakikat (gerçeğin değil, hayalin hakikati) olarak kabul edilmektedir.²²

İbn Rüşd'ün felsefi düşüncesi dikkate alındığında onun hakikati, öncelikle insanın varlık gayesi bağlamında değerlendirdiği ifade edilmektedir. Her varlığın mahiyetini belirleyip onu başka varlıklardan ayıran özel işlevi ile gaye-sebebinin bulunduğu fikri, İbn Rüşd düşüncesinde önemli bir yer tutar. Ona göre insanın mahiyetini oluşturup onu diğer varlıklardan farklı kılanın da kendine özgü akli fiilleri olduğu söylenir. Akıl sahibi oluşu, insanı yalnızca diğer varlıklardan ayırmakla kalmaz, ona ayrıcalıklı bir konum da sağlamaktadır.²³

İbn Rüşd'e göre insanın varlık gayesi, nazari/teorik ve amelî/pratik yönden yetkinliğe ulaşmaktır. Bunlardan ilki 'gerçek/doğru bilgi' (el-ilmü'l-hakk), diğeri ise 'gerçek/iyi amel' (el-amelü'l-hakk) ile mümkün olabilmektedir.²⁴

Bu hususta takip edilmesi gereken yöntemi İbn Rüşd şöyle dile getirmektedir: a) Yalnızca 'gerçeğe/hakikate ulaşma isteği' (talebu'l-hakk) ile hareket edilmelidir. Bir kimsenin ona göre 'gerçek anlamda âlim' olabilmesi sadece gerçeği/hakikati yakalamasıyla değil, aynı zamanda onu başkalarıyla paylaşıp aydınlatmasıyla mümkün olabilmektedir. b) Bu gayret içerisindeki hakikat arayıcısını hiçbir engel bu amacından alıkoymamalıdır. O, kendisine düşen görevi ilmi sorumluluk anlayışıyla ifa etmelidir. c) İnsanlığın hakikati arama adına felsefe ve ilim alanında şu ana kadar ortaya koyduğu yöntem, bilgi ve tecrübe birikimi asla göz ardı edilememelidir. d) Gerçek/hakikat aranırken kişi her tür yöntem, görüş ve düşüncelerden ayırım yapmaksızın yararlanabilmelidir.²⁵

İbn Rüşd'e göre hakikat, varlık (ontoloji), bilgi (epistemoloji) ve ahlâkla (etik) ilgili olup, üçünün birbirini tamamlayan yönleri bulunmaktadır.²⁶ Hakikat söz konusu olduğunda ona göre, buna ulaşmak bir yana, onun sadece amaçlanması dahî büyük önem arz etmektedir.²⁷

²² Adler, *Dinde Hakikat*, s. 83.

²³ Hüseyin Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', *Divan İlmî Araştırmalar*, Yıl: 6, Sayı: 10, 2001/1, s. 173.

²⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal*, s. 99, 100; Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 173, 182.

²⁵ Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 173, 174.

²⁶ Bu hususlara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 173-186.

²⁷ Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 174.

Demek oluyor ki hakikatin ontolojik boyutunu zihin dışında bilfiil var olan şeyler oluşturmakla birlikte, ezeli ve ebedi, bir ve mutlak gerçek (el-Hakk) Allah'tır. Diğer var olanlar ise, O'nun ilim, hikmet²⁸ ve fiilinin eseri ve ayeti olmak bakımından hakikat/gerçektir. Bunun yanında dış dünyanın sebeplisi olarak teşekkül eden ve vahiyle beslenen 'beşeri bilgi' de hakikatin epistemolojik boyutunu teşekkül ettirmektedir. Öte taraftan var olandan ve vahyin sağladığı bilgidен kaynaklanan, ancak tespit ve tanımı büyük ölçüde vahiyle gerçekleşen erdemler ve erdemli davranışlar da hakikatin ahlak boyutunu oluşturmaktadır.²⁹

Bir başka açıdan İbn Rüşd'e göre hakikat, 'bilfiil var olmak' ve 'var olma ile varlığını sürdürme açısından kendi kendine yeterli' olmalıdır. Bu iki temel niteliğe sahip varlık ona göre mutlak varlık ve mutlak hakikattir. Bu bağlamda yegâne hakikat de sadece Allah olmaktadır.³⁰

Gazali 'Filozofların Tutarsızlığı (Tehafütül-Felasife)' isimli eserinde Aristotelesçi felsefenin kendi inancıyla uyuşmaz olan temel önermelerini reddetmiştir. Aristotelesçi felsefenin hakikatini kabul etmiş olan ve Batı İbn Rüşdçülüğünün esin kaynağı olan İbn Rüşd, Gazali'nin bu eserine 'Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehafüt'ül-Tehafüt)' adlı eseriyle bir cevap yazar. Bu eserde İbn Rüşd'ün, hakikatin iki farklı değeri olduğunu ifade ettiği iddia edilmektedir. Bir yandan iman hakikati; diğer yandan ise aklın hakikatleri söz konusudur. Acaba gerçekten durum böyle midir? İbn Rüşd hakikati çift değerli mi, yoksa tek değerli mi telakki etmektedir?

Adler tartışmalı bir hususa işaret ederek İbn Rüşd'ün Gazali'den ayrıldığı noktayı dini inancın hakikatleri ile bilimin veya felsefenin hakikatleri ayrı tür hakikatler değildir, diye ifade eder. Hayalin hakikatleri olan dini hakikatler, doğrudurlar; aklın hakikatleri olan bilimin veya felsefenin hakikatleri ise, mantıksal ve olgusal olarak doğrudurlar. Bu yüzden onlar, birbiriyile çatışmazlar.³¹

²⁸ Felsefe yerine çoğu zaman hikmet kelimesi kullanılmaktadır. Fakat Kur'an'da geçen hikmet kelimesinin felsefe kelimesinden daha geniş bir manası vardır. İslam'da özellikle Meşşâi felsefesine hikmet, Meşşâi filozoflarına da hükemâ denilmektedir. İbn Rüşd Meşşâi olduğuna göre hikmet kelimesini Meşşâi felsefesi yerinde kullanmakta, fakat bu kelimenin geniş manasından faydalanmayı da ihmal etmemektedir. İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İst. 1985, s. 95.

²⁹ Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 186.

³⁰ Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 177.

³¹ Adler, Dinde Hakikat, s. 112; İbn Rüşd'e göre Gazali'nin anlayışı bağlamında, 'şeriatın zahiri üzere takrir ve tesbit etmek, şeriatla felsefenin telifi konusunda halka açıklama yapmamak icab eder. Çünkü bu husustaki açıklama, hakkında burhana ve delile sahip olmadıkları halde felsefenin neticelerini halka tasrih etmek manasına gelir. Bu ise ne helaldir, ne de caizdir. Yani elinde burhan bulun-

Hakikatin bu iki boyutu, 'katı mantıki bilimler' diye isimlendirilen varlıkta meydana getirilmiştir. Bunların birbiriyle uyumluluk veya uyumsuzlukları ile –tutarlılık veya tutarsızlıklarıyla- ilgili olarak ortaya çıkan veya karşı karşıya kalınan herhangi bir sorun yoktur. Bununla birlikte, felsefe ile din arasında olası bir çatışma yoktur. Her ikisi de uyumlu olarak bir arada bulunabilirler.³²

Çifte Hakikat Teorisi

Hakikat ve doğru kavramının, akletme ve inanma yetisini kendisinde bulunduran kimseyi çifte hakikatin ne olduğunu araştırmaya ittiği dile getirilmektedir. Bu bağlamda felsefedeki hakikatler ile teolojideki hakikatlerin birbirlerinden karşılıklı olarak bağımsız olduğunu ifade eden yaklaşıma, 'çifte hakikat' denilmektedir. Diğer bir ifadeyle bir şeyin felsefede yanlış iken, dinde doğru olabileceğini savunun anlayıştır. Çifte hakikat anlayışına göre, bir ve aynı olan hakikatin felsefede başka, dinde başka bir biçimde ifade edileceğini kabul etmektir.³³ Bir başka ifadeyle iki farklı bilgi yönteminin, söz gelişi dini bilgi ile felsefi bilginin, sonuçta birbirine indirgenemez,³⁴ bazen de birbiriyle çelişen doğruların olabileceği öğretisidir. Buna göre felsefi olarak doğru olabilen bir yargı veya sonuç, dini açıdan yanlış olabilir ve bu ikisi arasında birbirine indirgenerek bir orta yol da bulunmayabilir.

Din ile felsefe arasındaki bir belirlemeden hareketle İbn Rüşd'e ve daha sonra da Brabant'lı Siger'e atfedilen çifte hakikat öğretisi, felsefenin ve teolojinin hakikatlerinin birbirinden farklı olmasını ifade eden doktrindir. Kısaca felsefe bakımından doğru olan bir şey, ilahiyat bakımından yanlış olabilir. Felsefe ile ilahiyat ayrı ayrı sahalarda oldukları için felsefenin doğru bulduğu bir hakikati dindar bir kimse, pekâlâ ve haklı olarak yanlış telakki edebilir.³⁵

mayan kimselere, hikmetin sonuçlarını açıklamanın hükmü budur'. İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, el-Keşf an Minhaci'l-Edille, (Felsefe-Din İlişkisi), el-Keşf içinde, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 269.

³² Adler, Dinde Hakikat, s. 35.

³³ Öncel Demirtaş, İslam Felsefesinde Çifte Gerçeklik Meselesi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 5; Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 410.

³⁴ Çifte-gerçeklik ya da hakikat, Batı'da Descartes'la ve onun dualizmiyle meşruiyet kazanmıştır, denebilir. Artık din ile felsefe iki ayrı ve bağımsız alan olarak ortaya çıkmış, fizik-metafizik, ruh-madde, akıl-din, numen-fenomen, din-dünya, kilise-devlet ayrımı kesinlik kazanmıştır. Hümanist kültür ve sanat, Kartezyen felsefe, aklın mutlaklaştırılması (rasyonalizm), fizik dünya ötesi her şeyi reddeden pozitivizm, bilimsel yöntem, materyalizm, sınırsız ilerleme düşüncesi bu dönemin belli başlı eğilim ve felsefeleri arasında yer alır. Ali Bulaç, İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi, İz Yay., İst. 1995, s. 67.

³⁵ Bkz. Ernst von Aster, Felsefe Tarihi Dersleri I, Edebiyat Fa. Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İst.1943, s. 6.

Buna göre çifte hakikat, felsefedeki hakikatler ile teolojideki hakikatlerin birbirlerinden karşılıklı olarak bağımsız olduğunu ifade eden yaklaşımın; bir şeyin felsefede yanlış iken, dinde doğru olabileceğini savunan anlayışın adıdır. Çifte hakikat anlayışı, aynı zamanda, bir ve aynı hakikatin felsefede başka, teolojide başka bir biçimde ifade edilebileceğini öne süren, felsefeyle teolojii bu sa-yede uzlaştıran bir yaklaşım için de kullanılmaktadır.³⁶

Bir diğer ifadeyle 'çifte hakikat', felsefede varılan sonuçları doğru sayarken, aynı zamanda onlara karşıt olan vahye dayalı önermeleri de doğru saymak anlamına geliyor ki, hem 'hakikatin birliği' ilkesini çiğneyen, hem de Aristoteles'in fikirlerini Tanrı'nın sözüyle aynı yere koyan bu görüş dindar zihinlere ve vicdanlara kesinlikle tahammül edilemez görünmekteydi. Oysa XIII. Yüzyılda bu soruna eğilen bütün düşünürler, 'hakikatin vahiyde olduğunu göstermeye büyük gayret sarfederlerken, felsefedeki sonuçlar için sadece 'Aristoteles'in yöntemlerine göre filan sonuca varıldığını' söylemekle yetinmişlerdir'.³⁷

Çifte hakikat, hakikat bilgisinin iki ayrı kaynaktan geldiği veya hakikatin çift olup olmaması sorununu tartışan bir öğretidir. Buna göre bir yargının felsefe açısından doğru, din açısından yanlış, ya da aksi durumun gerçekleşmesi söz konusudur. Düşünce tarihinde veya İslam düşüncesinde din-felsefe ya da akıl-vahiy ilişkisi olarak ortaya çıkan çifte gerçeklik sorunuyla, akıl ve vahiy bilgisinin mahiyeti açıklanmaya ve din ile felsefenin hakikat olma meselesi çö-zümlenmeye çalışılmıştır.³⁸

İbn Rüşd'ün çifte hakikat öğretisine sahip olduğu söylenir. Hatta onun tek hakikati ya da hakikatin birliğini savunan Gazali'ye³⁹ de böylece karşı çıktığı dile getirilmektedir. Dolayısıyla onun hem dinin hem de felsefenin ayrı ayrı hakikatlerini kabul ettiği, hatta aklın hakikatlerini dinin hakikatine tercih ettiği ifade edilmektedir. Bu iddialar daha ziyade Batı felsefesinde, yer yer İbn Rüşdçülüğü savunan ve yer yer de İbn Rüşdçülüğe karşı çıkanların

³⁶ Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 410.

³⁷ Birkan, 'İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri', s. 62, 63.

³⁸ İbn Rüşd, Fasl'u'l-Makal, el-Keşf an Minhaci'l-Edille, (Felsefe-Din İlişkisi) çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 264; Öncel Demirtaş, İslam Felsefesinde Çifte Gerçeklik Meselesi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. Giriş, 1.

³⁹ Bu hususa ilişkin olarak İbn Rüşd şöyle demektedir: 'Bu adamın (Gazali) yapmış olduğu iş iyice incelenirse; bunun, zati itibarıyla her ikisine de, yani şeriata da felsefeye de zararlı olduğu, onlara ait faydanın arizi bulunduğu açıkça görülür. Onun, yapmış olduğu işin felsefe ve dine olan zararı zati ve aslidir, temin ettiği fayda ise tali ve arizidir'. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Rüşd, el-Keşf, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 270, 271.

tezi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Bilhassa Hıristiyan teolojisinden hareketle hakikatin birliği (yani dinin ve felsefenin, aklın ve imanın bir ve aynı kaynaktan doğduğu) iddiası sahiplenilirken İbn Rüşd bunun karşısında konumlandırılmaya çalışılmaktadır. Acaba İbn Rüşd iddia edildiği gibi hakikatin çokluğunu ya da çifte hakikat öğretisini savunmakta mıdır?

İbn Rüşd'ün, aklın hakikatlerine daha üstün bir statü, dinin hakikatlerine ise ikincil bir statü verdiği dile getirilmektedir. Bunlardan ilki zihnin, diğeri hayal gücünün alanına ait olarak görülmektedir. Demek isteniyor ki İbn Rüşd'e göre aklın hakikatleri zihnin, dinin hakikatleri ise hayal gücünün alanına aittir.⁴¹ Dolayısıyla ona göre, bir ve aynı olan hakikatin, felsefede açık olarak akıl temeli üzerine kurulduğu, dinde ise vahiy temeli üzerine bina edildiği ve böylece din ve felsefenin hakikatin iki yönünü oluşturduğu ifade edilmektedir.⁴²

Bazı yorumlar, İbn Rüşd'ün eserlerine referansta bulunarak da olsa taraflı, yanlı ve yanlış bir tarzda onun din ile felsefenin alanını ayırdığını ileri sürmektedir. Söz gelişi konuya ilişkin bir eserde şun-

⁴⁰ İbn Rüşd'ün hem en büyük öğrencisi hem de en ciddi karşıtı, Büyük Albert'in de öğrencisi olan Aquino'lu Thomas'tır (öl. 1274). Thomas'a ve onun başını çektiği Dominiken tarikatine mensup düşünürlere göre İbn rüşd Aristotele'in en büyük uzmanı ve mantıkta en büyük üstad, fakat psikoloji ve metafizikte ise 'zındık'tır. Dominiken okulu aslında İbn Rüşd'e ait olmayan birçok fikri ona yakıştırıp onun şahsında çürütmektedir. Thomas'tan itibaren olumsuz imaj ağır basıyor ve gitkçe güçleniyor. İlginç bir nokta da Gazali'nin tartışmalara dâhil edilmesidir: Raymond Martini ve bazı Yahudiler İbn Rüşd'ü çürütmek için Gazali'den kanıt getirmekteydi. Böylece 'Tehâfüt' tartışması Batı'ya taşınmış olmaktadır. Gilles de Rome İbn Rüşd'ü, her üç dinin de aslında yanlış, ama halka yararlı oldukları için gerekli olduğunu savunmakla (yani bir çeşit Voltaire'likle) suçlamaktadır. Burada da felsefe-din ayırımı ve 'çifte hakikat' suçlamalarının nerelere kadar götürüldüğüne şahit olunmaktadır. Birkan, 'İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri', Felsefe Dünyası, s. 63.

⁴¹ Adler, Dinde Hakikat, s. 35. Aklın ve dinin hakikatlerine ilişkin İbn Rüşd'ün daha geniş düşünceleri için bkz. İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c. I, s. 393 vd, 418 vd.

⁴² Demirtaş, İslam Felsefesinde Çifte Gerçeklik Meselesi, s. 5. Oysa İbn Rüşd, kendi eserlerinde aklın ve dinin hakikatlerini ayırmayıp, dinin temel, aklın da onu anlamaya çalıştığını dile getirmeye çalışır. Bu hususa örnek olması açısından ona ait iki pasaj sunmak mümkündür: 'Eğer varlıkların tabiatları, aklın hükmüne (yasaasına) göre işliyorlarsa ve bizde bulunan bu akıl da varlıkların tabiatlarını kavramakta yetersiz kalıyorsa, düzen ve tertibe ilişkin bir bilginin bulunması ve bu bilginin de tek tek her varlıkta bulunan düzen, tertip ve hikmetin nedeni olması zorunludur'. İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c.I, s. 393; 'Eğer sen bilimleri kabul etmeye hazırlıklı bir yaratılışa sahip isen ve azimli olup, boş zamanın da varsa, filozofların kitaplarını ve bilimlerini, bu kitaplarda doğru ya da yanlış olan görüşleri anlamak için incelemen gerekir. Eğer sen bu üç nitelikten yoksun olanlardan isen, bu hususta şeri'atin açık hükümlerine başvurman ve İslamiyet'te ortaya çıkan bu yeni inançları göz önüne almaman gerekir. Eğer bu kimselerden olursan, ne kesin bilgi sahibi ne de şeri'at Ehli olabilirsin'. İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c.I, s. 418.

lar dile getirilmektedir: 'İbn Rüşd'ün asıl amacı vahiy ile felsefenin birbirinden bağımsız olarak nasıl anlaşılıp değerlendirilebileceğini saptamak ve buna bağlı olarak ikisi arasında biri diğerini geçersiz kılmayacak biçimde sağlam bağlantılar kurmaktır. Bunun için o, öncelikle dinle felsefenin konumunu kendi bütünlükleri içinde saptamakta, ardından bu ikisinin ortak noktalarını belirlemektir. Daha sonra din ile felsefe arasında yapılacak bire bir kıyaslamanın yanlışlığını vurgulayarak bu iki alandan birinin diğeri adına feda edilmesinin doğuracağı korkunç sonuçlara dikkat çekmektedir. Ona göre felsefe ve dinin kendilerine özgü ilkeleri ve temelleri vardır, bunlar birbirinden ayrı olmak durumundadırlar. Birinin diğerine karıştırılması, yanlışlıklara yol açar. ... Bu demektir ki her ikisinin doğrusu kendi bünyesi içinde belirlenecektir'.⁴³

Daha açık bir ifadeyle, özellikle on üçüncü yüzyıl Avrupa İbn Rüşdçülüğünden hareketle, İbn Rüşd'ün dinî hakikatlerle akli hakikatleri, özde bir ve aynı olduklarını, fakat farklı dillerde ve biçimlerde ifade edildiklerini dile getiren çifte hakikat öğretisini değişikliğe uğratarak, iman yoluyla erişilen hakikatlerle akıl yoluyla erişilen hakikatlerin birbirine zıt olduklarını, dolayısıyla, iman ile aklın aynı hakikat yolunda birlikte ilerleyemeyeceğini öne süren bir öğreti haline getirdiği savunulmaktadır. Hıristiyanlık için tehlikeli bir düşünce çizgisi oluşturduğu ileri sürülen söz konusu İbn Rüşdçülüğe Aquinalı St. Thomas'nın iman ve akıl arasında yaptığı sentezle karşı çıktığı iddia edilmektedir.⁴⁴

İbn Rüşdçülüğün en önemli isimleri arasında Paris Üniversitesinde üstad ve papaz olan Brabant'lı Siger (1235?-1281/84) yer almaktadır. Siger kesin olarak bu hareketin şefi ve temsilcisi olarak görülmektedir. St. Thomas'nın İbn Rüşdçü Aristoteles'çiliğe karşı yönelttiği çetin tartışmada hasım olarak seçtiği isim, özellikle Siger'dir.⁴⁵

Brabant'lı Siger bütün öğrenimini çift otoriteye, Aristoteles ve onun yorumcusu İbn Rüşd'ün otoritesine dayandırmaktaydı. Onların söylediği şey, kendi nazarında hakikatle özdeştir ve onları dinlemek, bizzat aklın dilini işitmektir. Bir başka ifadeyle Aristoteles'in felsefesinin, vahyin tersini söylediği ve onun doktrininin felsefeyle meczolduğu ileri sürülmektedir.⁴⁶

Etienne Gilson'a göre Siger, açık olarak bize felsefenin neticelerini belirtmekle ve aksine vahyedilmiş hakikatin üstünlüğünü

⁴³ İbn Rüşd, Din-Felsefe Tartışması, Türkçesi: Hüsetin Portakal, Cem Yayınevi, İst. 2002, Sunuş s. 38-39.

⁴⁴ Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 875.

⁴⁵ Gilson, Latin İbn Rüşdçülüğü: (Brabant'lı Siger), s. 118.

⁴⁶ Gilson, Latin İbn Rüşdçülüğü: (Brabant'lı Siger), s. 119.

doğrulamakla yetinmektedir. Çatışma halinde artık akıl yoktur, aksine karar veren iman vardır. Hatta Gilson'a göre Ortaçağdaki çifte hakikat doktrini Siger'e değil doğrudan İbn Rüşd'e aittir. Zira Siger hakikat kelimesini, felsefi spekülasyonların neticelerini belirlemek için kullanmamaktadır. Onun öğretisinde hakikat daima ve yalnızca vahiy demektir. Yani Siger için sadece tek bir hakikat vardır, o da imanın hakikatidir ve o akli vahyin üstüne koymayı hiç düşünmemekteydi.⁴⁷

Oysa Gilson'un aksine, bir İbn Rüşdcü olan Siger'in, XIII. Yüzyılda Hıristiyan Batı dünyasında Kilise ile düştüğü anlaşmazlığa bir çözüm bulmak amacıyla, 'felsefe ve ilahiyatın ayrı ayrı alanlar oldukları için, felsefenin doğru bulunduğu bir hakikatin, dindar biri tarafından yanlış telakki edilebileceği' tarzındaki çifte hakikat doktrinini İbn Rüşd'den esinlenerek öne sürdüğü, ancak onun bu doğrultudaki görüşlerinin itibar görmediği ve Kilise tarafından mahkûm edildiği yaygın bir kanı olarak ileri sürülmektedir.

Bir Hıristiyan teologu olan Aquinas'ın Latin İbn Rüşdcülerle olan tartışması ise şu minvaldedir: İmanın hakikatleri ile aklın hakikatleri, aynı tür hakikatlerdir. Bunlar mantıksal ve olgusal hakikatlerdir. Dini inancın doğru olduğunu iddia ettiği şeyle, bilimin veya felsefenin doğru olduğunu iddia ettiği şey arasındaki apaçık bir çatışma, -mantıksal ve olgusal hakikat alanındaki uyumsuzluk bulunmadığından dolayı- çözümlenmelidir. İbn Rüşdcülükle ilgili olarak bu terim, dinin hakikatlerini bilimin hakikatleriyle uzlaştırmanın imkânsız olduğunu düşünen kişileri tenkit etmek için kullanıldığında, bu kavramların uyumsuzluklarıyla karşı karşıya kalmamak için katı mantıkî bölümlerin diğer kavramlarından ayrı tutulması gerekir.⁴⁸

Böylece İbn Rüşd'ün bu fikrinden (çıkarımından) etkilenen Latin İbn Rüşd'çüler konusunda yaptığı eleştirilerde, Aquinas, tamamen karşıt bir görüşü savunmuştur. İbn Rüşd'ün muhalifleri, İbn Rüşd'çülerin çifte hakikat teorisine bağlı olduklarını açıkça ifade etmemelerine rağmen, Aquinas, Latin İbn Rüşd'çüleri eleştirisinde, onları dolaylı bir şekilde bu teoriyi kabul etmemekle suçlamıştır. Aquinas, felsefe veya bilim de olgusal olarak doğru olan bir önermenin, dinde olgusal olarak yanlış olabileceği ile ilgili yanlış bir hüküm vermiştir. Bununla birlikte, başka yönlerden aralarında çeşitlilik veya farklılık bulunmuş olsa da, bunlar birbirleriyle tutarlı veya uyumlu olmalıdırlar.⁴⁹

⁴⁷ Gilson, Latin İbn Rüşdcülüğü: (Brabant'lı Siger), s. 119, 120.

⁴⁸ Adler, Dinde Hakikat, s. 113.

⁴⁹ Adler, Dinde Hakikat, s. 35.

Aquinas'ın İbn Rüşd ile ilgili tartışmasının, İbn Rüşd'ün birbiriyle çatışmayan –mantıksal ve şiiresel hakikat, akli ve hayali hakikat- çifte hakikat arasındaki yaptığı ayrımı ilgili bir tartışma olmadığı belirtilmektedir. Aristotelesçi olan Aquinas'ın, önemli bir yenilik ortaya koymadığı ifade edilir ki onun karşı çıktığı şeyin, İbn Rüşd'ün dini inancın hakikatlerine ikincil bir statü vermiş olması ve bu hakikatlere, dini inancın bilim ve felsefenin inançlarına karşı olmasını imkânsız hale getiren bir özellik atfetmiş olmasıdır.⁵⁰

Buradaki yorumlara benzer tarzda İbn Rüşd'ün din ve felsefeyi ayırdığı ve çifte hakikat öğretisine imkân tanıdığı yönünde Müslüman ilim adamlarının kanaatleri de söz konusudur.⁵¹ 'Esasen İbn Rüşd'ün *Faslu'l-Makal* ve *el-Minhac*'taki görüşlerinin bugünkü felsefi telakkilerle incelenmesi neticesinde bu neticeye ulaşılması zor değildir, hatta tabii bir şeydir. Batıda 'kiliseye girince, laboratuvarımın kapısını, laboratuvarıma girince de kilisenin kapısını kapatırım' diyen dindar Hıristiyan ilim ve fikir adamlarının uyguladıkları prensip de budur. İbn Rüşd, din ile felsefeyi telif etmiyor, birbirinden ayırıyor, saha ve sınırlarını gösteriyor, imanla vahyin yetkilerini tespit ediyor, demek de mümkündür'. Hatta bu düşüncelere İbn Arabî'nin *Futuhât*'ta anlattığı İbn Rüşd ile ilgili hal diliyle mülaki olması hadisesi de kanıt olarak sunulmaktadır.⁵²

Aquinas'ın bu konuyla ilgili görüşü iman ve aklın hakikatlerinin tamamen aynı tür hakikat olmaları ve aynı mantığa dayanmalarıyla ilgilidir. Bir şeyin şiiresel hakikatten ziyade, mantıksal olarak doğru olduğunu söylemek, onun, gerçeklik olgularına ve nesnelere gerçekten var olma yöntemlerine uygun olan olgusal doğru olduğunu söylemektir.⁵³

Aquinas merkezli bu anlayışa göre, dini inançta veya dinin iman esaslarında doğru olarak kabul edilen önermeler, tamamen ispat edilemez önermelerdir. Bu önermelerin doğruluğuyla ilgili verilen yargıların doğru olup olmaması, empirik veya rasyonel araştırmanın makul olan bir yöntemiyle anlaşılmaz. Rasyonel argümanın bir sonucu olarak Tanrı'nın var olduğunu kabul etmek,

⁵⁰ Adler, *Dinde Hakikat*, s. 35.

⁵¹ Söz gelişi Türk ilim adamlarından ve felsefecilerinden Mübahat Türker Küyel'e göre de, Gazali'nin *Tehafütüne* karşılık olarak yazılmış olan eseri *Tehafüt-üt Tehafüt*'te İbni Rüşd dahi İslam dini ile Aristoteles felsefesi arasında bir uygunluk kurmaya çalışmamakta, hatta çift hakikat (çifte hakikat) anlayışı içinde değerlendirilebilecek ayırıcı bir hal tarzına doğru gitmektedir. Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank. 1956, s. 39.

⁵² İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal*, el-Keşf an Minhâci'l-Edille, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay, İst. 1985, giriş s. 29, 30.

⁵³ Adler, *Dinde Hakikat*, s. 35.

felsefi teolojinin bir neticesidir. Göğün, yerin görülebilir ve görülemez her şeyin yaratıcısı olan Tanrı'ya inanç, İznik Konsil'inde ifade edilen Hıristiyan inancının bir esasıdır. Aquinas'a göre, Tanrı'nın varlığının felsefi kanıtı, aslında imanın bir başlangıcıdır. Fakat Aquinas, belirli koşullar altında Tanrı'nın varlığının imanın bir esası olabileceğini de söyler.⁵⁴

Yine Aquinas, bütün dindar Hıristiyanlar tarafından inanılan (İznik Konsili'nde ifade edilen) Hıristiyan iman esaslarının, Tanrı'nın varlığı ile ilgili rasyonel argümanları anlamayanlar için imanın bir esası olan Tanrı'nın varlığı inancına benzemediğine dikkatimizi çeker. Bu esaslar, Tanrı'nın üçlü doğası ve İsa Mesih'in çift yönlü tabiatındaki Tanrı'nın enkarnasyonunda olduğu gibi, Hıristiyan teolojisinin büyük gizemliklerini ifade eden ve ispat edilemeyen önermelere inanmayı da kapsar.⁵⁵

Aquinas'tan daha önce Karatacalı Tertullian (Yakl. 160-222) 'saçma olduğu için inanıyorum' (credo quia absurdum), yani inandığım şey, rasyonel olarak ispat edilemediği için, bunun sadece dini inancın etkisi ile doğabileceğine inanıyorum demişti.⁵⁶

İşte bu ve benzeri düşüncelere sahip Aquinas'a göre Tanrısal olan imanın hakikatleri, aklın hakikatlerinden daha üstündür, fakat bu hakikatler farklı olmadıklarından, birbiriyle çatışabilirler. Mantıksal ve olgusal olan bütün hakikatler, hakikatle bütünleşme konusunda birbiriyle tutarlı ve uyumlu olmak zorunda oldukları için, bu çatışma çözülmek zorundadır.⁵⁷

Hatta Gilson da benzer tarzda şunları ifade etmektedir: 'İbn Rüşd şöyle düşünüyor ve diyordu ki saf ve tabii hakikat, felsefe ve aklın ulaştığı hakikattir. Şüphesiz vahyedilmiş din de hakikatin derecelerine sahiptir; fakat bu açık olarak aşağı ve bağımlıdır. Felsefe ve vahiy metni arasında bir çatışma olduğu zaman, her defasında yorumlanması gereken vahyin metnidir ve yalnızca tabii akılla gerçek anlamı çıkarmak uygun düşer. Ortaçağda eğer çift hakikatli bir doktrin varsa bu da Siger'e ait değil, ancak İbn Rüşd'e aittir; bu durum meşru olarak İbn Rüşd'e atfedilebilecektir'.⁵⁸

İlahiyat ile felsefenin alanlarını ayıran 'çifte hakikat' öğretisinin temsilcisi adıyla İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülere yönelik suçlamanın neden korkuttuğu ise çok açıktır: Bu dünyayı alan olarak felsefeye

⁵⁴ Adler, Dinde Hakikat, s. 26, 27.

⁵⁵ Adler, Dinde Hakikat, s. 27.

⁵⁶ Adler, Dinde Hakikat, s. 27.

⁵⁷ Adler, Dinde Hakikat, s. 35.

⁵⁸ Gilson, Latin İbn Rüşdcülüğü: (Brabant'lı Siger), s. 119.

yani akla ayırmak suretiyle, Kilisenin tüm dünyevî yetkilerini elinden alıp onu salt manevî alana sıkıştırmak anlamına gelmekteydi.⁵⁹

Bu çerçevede ise, İbn Rüşd'ün gözünde felsefenin dinden üstün olduğu ileri sürülmektedir. Bilimsel, yani kanıtlanabilir olan felsefi söylemin, tüm diğer akılyürütme biçimlerinden üstün olduğu; dinin zahiri ve batinî anlamları bulunduğunu, filozofların küfürle itham edilmemek için, batinî yorumlarını kitlelere açıklamamaları gerektiğinin farkında oldukları iddia edilmektedir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün de din ya da teolojiyi felsefeye tabi kıldığı ifade edilmektedir.⁶⁰

Gerçekte ise, İbn Rüşd'ün asıl amacının vahiy ile felsefenin birbirinden bağımsız olarak nasıl anlaşılıp değerlendirilebileceğini tespit etmek ve buna bağlı olarak ikisi arasında biri diğerini geçersiz kılmayacak biçimde sağlam bağlantılar kurmak olduğu söylenebilir. Bu amaçla o, öncelikle dinle felsefenin konumunu kendi bütünlükleri içinde tespit etmekte, ardından bu ikisinin ortak noktalarını belirlemektedir. Daha sonra, dinle felsefe arasında yapılacak bire bir kıyaslamaların yanlışlığını vurgulayarak bu iki alanda birinin diğeri adına feda edilmesinin doğuracağı vahim sonuçlara dikkat çekmektedir. Zira ona göre felsefe ve dinin kendilerine özgü ilkeleri vardır, bunlar birbirinden farklı olmak durumundadır; birinin diğerine karıştırılması yanlışlıklara neden olmaktadır. O halde, dinî meselelerin din çerçevesinde, felsefi sorunların da felsefe alanı içinde ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Yani her ikisinin doğrusu, kendi bünyesi içinde belirlenecektir.⁶¹

Aquinas, 'İbn Rüşdçüler' terimini, bu iki konuda kendisine karşıt görüşlere sahip kişiler için kullanır.⁶² Bu terim yanlış bir şekilde kullanıldığında, sadece dinî inançlar ile bilimsel ve felsefî sonuçların

⁵⁹ Birkan, 'İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri', s. 62.

⁶⁰ Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 873.

⁶¹ H. Bekir Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVİA c. 20, s. 259. Ayrıca bkz. İbn Rüşd, Tehafüt, s. 523, 607.

⁶² Renan Skolastik felsefede İbn Rüşd'ün çifte kişilikli bir insan olarak görüldüğünü belirtir: 'Bir yanada 'Büyük Şerh'in yazarı, Filozofun (Aristoteles'in) tek ve yetkin yorumcusu, kendisiyle savaşımların bile saygısını kazanmış İbn Rüşd; öte yanda dinlere küfreden, imansızların babası, Campo Santo İbn Rüşd'ü. Renan bu iki zıt kişiliğin nasıl olup da birbirini dışlamadığını; aynı adamın nasıl rahatlıkla hem Katolik okulların klasik üstadı, hem de Deccal'ın habercisi sayılabildiği sorusuna, Ortaçağ düşünürlerinin, -Felsefe ile Vahiy arasında varlığı kabul edilen derin ayrılık nedeniyle- Eskilerin doğal aydınlanma alanında Hıristiyanları geçmiş olabileceklerini kabulde sakinca görmedikleri; dolayısıyla felsefede, Hıristiyan olmayanların derslerine de rahatça başvurabildikleri şeklinde cevap vermektedir'. Birkan, 'İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri', s. 62.

aynı hakikate sahip olduklarını ve bunların birbiriyle çatışmalarını inkâr edenlere atfedilir.⁶³

Amsterdam'daki Hahamlar, Etika'daki izahlardan dolayı ateist olarak kabul ettikleri Benedict Spinoza'nın⁶⁴ da İbn Rüşd gibi düşündüğünü vurgulayarak onu aforoz edip lanetlemişlerdir. İmanın hakikatlerini felsefenin hakikatleri ile aynı kabul etme noktasında Aquinas ile aynı görüşü paylaşmışlar ve Spinoza'yı İbn Rüşd safında görmüşlerdir.⁶⁵

Aquinas, İbn Rüşdçüler şeklinde isimlendirdiği akımla ilgili tartışmasında ortaya koyduğu hakikat –hakikatin araştırıldığı ve yine gerçeklik görünümelerini elde edilmeye çalışıldığı yöntemler bakımından birbirlerinden farklılık gösteren her alanda- kapsamlı, ayrılmaz ve tutarlı bir bütünlüktür.⁶⁶

Hâsılı İbn Rüşd, birçok bakımdan olduğu gibi özellikle de savunuculuğunu yaptığına inanılan ya da böyle iddia edilen çifte hakikat öğretisi, yani dinin, aklın hakikatlerini geçersiz kılmamakla birlikte, onlarla çelişen kendi hakikatleri bulunduğunu savunan görüşü nedeniyle çokça eleştirilmiştir.⁶⁷ Öyle anlaşılıyor ki İbn Rüşd'ün çifte hakikat öğretisini savunduğu ileri sürülse bile, bunların birbirini nakzettiği iddia edilemez. Yani İbn Rüşd'ün çifte hakikat öğretisine sahip olduğu ifade edilecekse de, din ve akıl ayrı hakikatlere sahip olsa dahi din aklın hakikatlerini reddetmemekte, hatta aklın hakikatleri dinin hakikatlerini desteklemektedir denilebilir.

Hatta bazı yorumcular, din ile felsefenin sütkardeşi olduğunu söyleyen İbn Rüşd'ün başlıca çabasının; vahiy ile felsefenin birbirinden bağımsız olarak, biri diğerini suçlayıp geçersiz kılmaksızın nasıl uzlaşacaklarını göstermek olduğunu açıkça belirtmektedirler. Çünkü ona göre, her iki alanın kendine özgü esasları, ilke ve yöntemleri vardır. Dolayısıyla din ile felsefe birbirinden farklı olmak durumundadır. Birinin diğerine karıştırılması veya birinin öteki uğruna feda edilmesi, zihin dünyamızda ve toplumda telafi edilmesi güç ikilemlere yol açmaktadır. O nedenle, bu iki alanın doğruları kendi içinde belirlenip tartışılmalıdır. Filozofun din ile felsefeye dair böylesi bir anlayışı, çifte hakikat tezini savunduğu anlamına gel-

⁶³ Adler, Dinde Hakikat, s. 35.

⁶⁴ Spinoza hakkında daha geniş bilgi için bkz. Baruch Spinoza, Ethics, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T.S.Gregory, Heron Books, 1934; Baruch Spinoza, Etika, III. Baskı, Türkçesi: Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yay., İst. 1984; M.Kazım Arıcan, Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı, İz Yay., İst. 2004; M. Kazım Arıcan, Akıl İman İlişkinde Spinoza'nın Yaklaşımı, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: V, Sayı: 2, Sivas 2001.

⁶⁵ Adler, Dinde Hakikat, s. 35.

⁶⁶ Adler, Dinde Hakikat, s. 36.

⁶⁷ Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 873.

memektedir.⁶⁸ Bazı yorumcular daha açık bir ifadeyle Latin Batıda ortaya çıktığı ileri sürülen 'çifte hakikat' öğretisinin, özellikle felsefe ve dinin ilişkisi meselesi ile İbn Rüşd'ün üzerine yıkılmaya çalışıldığını belirtmektedirler. Hatta buna göre diyalektik eserlerinde açıkladığı ve kullandığı şekliyle İbn Rüşd'ün metodolojisine yönelik dikkatli bir teemmül, 'çifte hakikat'e dair ithamın yanlış olduğunu gösterecektir.⁶⁹ Ayrıca aynı hassas tefekkür, din ve felsefenin tabiatları itibarıyla kardeş olduğunu söyleyerek din-felsefe münasebetinin meşruiyeti hususunda en açık tavrı ortaya koyan İbn Rüşd'ün gayesinin, felsefe ve mantığın durumunu din açısından belirlemek olduğunu, dahası onun kıyasa dayanarak felsefi çıkarımlara dinî bir zemin hazırlamak istediğini anlayacaktır.⁷⁰

Daha önce belirtildiği üzere, felsefe ile dinin alanlarının ayrılması, İbn Rüşd'e en büyük şimşekleri çeken, onun çifte hakikatçilikle suçlanmasına sebep olan bir görüştür. Bu görüş onusa ve onun ikili kişilik imajı da buna dayanarak sürdürülüyorsa, Batı Ortaçağı İbn Rüşd'ü böyle kabul etmenin dayanağını da yine İbn Rüşd'den almış demektir. Ancak Ernest Renan⁷¹ da dâhil tüm konu hakkındaki yorumcular, ne İbn Rüşd'ün ne de gerçek (politik olmayan) Averroist'lerin açıkça çifte hakikati savunmadıklarını söylemektedirler.⁷²

Hakikatin Birliği Teorisi

Din ile felsefenin ayrı hakikatler mi, yoksa tek bir hakikatin çift yüzü, yani ayrı ayrı iki yönü olarak mı ortaya konduğu sorunu, İbn Rüşd'ün felsefesi açısından da çokça tartışılan bir husustur. Bazı yorumlara göre, onun hakikatin birliğini savunduğu ileri sürülmektedir. Yani felsefe ve din iki ayrı hakikat alanı gibi görülmele birlikte, aslında bu ikisinin bir olan hakikatin iki ayrı görünüşüdür/tezahürüdür. Dolayısıyla bir olan hakikati, iki ayrı şekilde ifade

⁶⁸ Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Klasik Metinler, önsöz.

⁶⁹ Peter Adamson, Richard C. Taylor, İslam Felsefesine Giriş, Tercüme: M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul 2007, s. 202. Batıda Brabantlı Siger (Siger de Brabat ve Dacalı Boethius'un (Boethius of Dacia) eserlerine tepki olarak sözde 'Latin İbn Rüşdçülük' tartışmasının ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu bağlamda Latin din otoriteleri, çoğunlukla yanlış olarak İbn Rüşd'e atfedilen, çok tartışılan ve nadiren anlaşılın 'çifte hakikat' öğretisinin Paris Sanatlar Fakültesi'ndeki belirli filozoflar tarafından kabul edildiğini düşünmüşlerdir. A.g.e, s. 216.

⁷⁰ Hüsameddin Erdem, Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti, 3. Baskı, Hü-Er Yayınları, Konya 2004, s. 138, 139.

⁷¹ Renan'ın niçin İbn Rüşd adı üzerinde durduğu sorusu dikkat çekici olabilir. Konu hakkında Bekir Karlığa gibi bazı yorumcular, Renan'ın İbn Rüşd ve İbn Rüşdcüler adlı eserinin aslında Latin İbn Rüşdcülerle ilgili olduğunu ve bu akımın İbn Rüşd'le alakası olmayan 'çifte hakikat' teorisiyle modern pozitivizmin öncüsü olduğunu ileri sürmektedirler. Nitekim Renan'ın İbn Rüşdcülerle ruhi yakınlığının da onun pozitivist olmasından kaynaklandığı vurgulanmaktadır.

⁷² Birkan, 'İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri', s. 62.

eden felsefe ile din birbiriyle çelişmemektedir. İslam filozofları gibi İbn Rüşd de felsefe ile dinin çelişmediğini ve akla ters gibi görünen hususları tevîl ederek hakikatin birliğini tesis etmeye çalıştığı söylenmektedir.⁷³

Bazı gerekçelerle insanları felsefe ve mantıktan uzaklaştırmaya çalışmak, İbn Rüşd'e göre yanlış bir tavidir. Felsefenin olumsuz etkileri arizî ve ender olmakla birlikte, bu husus bazı önlemlerle ortadan kaldırılabilir. Bunun en önemli boyutu felsefeyle ilgilenecek kişinin bu işe ehliyetli olması, yani yaratılış ve zekâ bakımından yeterli, zihni disiplin ve ahlakî erdemlere de sahip olması gerekli iken aynı zamanda bu işi öğrenip tartışırken bütün bu konulara hâkim ve vakıf olan iyi bir öğreticiden yardım almalıdır. Ayrıca felsefi problem ve tartışmaları gelişi güzel gündeme getirmediği takdirde, felsefenin sakıncalı yönü ortadan kaldırılmış olur ve insanlar da kapasitelerini aşan bir yükün altına sokulmayarak, yanlış inançlara düşürülmemiş olurlar.⁷⁴

İbn Rüşd'e göre bizim milletimizden olmadıkları halde eski Grek filozoflarının görüşlerine 'bakıp değerlendirme' yapmamız dine aykırı olmadığı gibi, dinen de vaciptir. Bunların İslam dininin amaçlarıyla çelişmeleri şöyle dursun, her ikisi de –din ile felsefe– aynı amaca yöneliktir. 'Biz Müslümanlar kesin olarak biliriz ki, burhânî nazar, şeriatın getirmiş olduğu şeylere muhâlefete götürmez. Çünkü hakikat, hakikate ters düşmez. Aksine (hakikate) uygun olur ve hakikatin kendine şehâdet eder'.⁷⁵ Bu durumda felsefi bilgileri öğrenmeyi yasaklayan kimse, 'Şeriatın halkı Allah'ı bilmeye çağırdığı kapıdan insanları geri çevirmiş olur' ki, bu davranış 'bilgisizliğin zirvesi ve Allah'tan uzaklaşmanın son haddidir'.⁷⁶

Kendi dönemi itibarıyla bakıldığında İbn Rüşd'ün felsefe ve din arasındaki uyuma getirdiği çözüm gerçekten dâhiyanedir. O en başta işe, şer'î bakış açısına göre felsefe yapmanın ve mantık ilmiyle iştigal etmenin caiz olup olmadığını, şeriat tarafından tavsiye veya emredilip edilmediğini ele alarak başlar; cevabı, daha işin başında, felsefenin din tarafından emredildiği veya en azından tavsiye edildiği şeklindedir. Zira ona göre birçok Kur'an ayeti⁷⁷ dikkate alındığında felsefenin görevi, varlıklar üzerinde düşünüp onları Al-

⁷³ Demirtaş, İslam Felsefesinde Çifte Gerçeklik Meselesi, s. 2.

⁷⁴ İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c. II, s. 551, 552 vd; İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, s. 72, 73, 90, 92, 99, 105; Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 183, 184.

⁷⁵ İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, s. 75.

⁷⁶ İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, s. 73.

⁷⁷ Haşr 3; Araf 184; Enam 75; Gaşiye 17; Al-i İmrân 191.

lah'ı bilmeye götürecektir. ⁷⁸ İbn Rüşd'e göre Kur'an, kâinat ve muhtelif nesnelere hakkında düşünmesi gerektiği için, insanı felsefe tahsiline teşvik etmektedir. Yani doğru görüş ve eyleme ulaşmak için felsefe tahsilini tavsiye etmektedir. ⁷⁹ O halde din, felsefeyle mukayese edilebilir; felsefenin iş ve amacı dininkine aynıdır. Eğer nakledilmiş bilgi akli bilgiye zıtmış gibi görünürse, akli olanla uygunluk arzedecek şekilde te'vil edilmelidir. ⁸⁰

İbn Rüşd'ün felsefe ve metodunda 'te'vil' yöntemi, ana unsur olarak yer almaktadır. O, görünen âlemlerle görünmeyen âlem arasında ayırım yaptığı ve her iki âlemi incelemek için ayrı usuller vakt ettiği gibi, vahiy ve akıl ayırımında da benzer bir usul takip etmektedir. Bu açıdan ona göre vahiy ile akıl uyum halindedir. Bu uyum, ya doğrudan nassın zahirinden anlaşılman mana ile veya hakikatin birliği ilkesine dayalı olarak yapılan te'villerle gerçekleşmektedir. Hakikat tek olduğuna göre dini söylemlerle felsefi söylemler arasındaki farklılık, hakikatin anlatılması ve açıklanması noktasında her ikisinin dayandığı ilkeler ve kullandığı yöntemlerden kaynaklanmaktadır. Akıl burhan yöntemini kullanır, vahiy ise hem akla hem hayale hem de hisse hitap eder; dolayısıyla akıl yürütme (burhan), diyalektik (cedel) ve retorik (hitabet) yönteminin üçünü birden kullanmaktadır. ⁸¹

Öyle anlaşılmaktadır ki İbn Rüşd'e göre kesin bilgi burhana, diyalektik bilgi zan ve tahmine, retorik ise hayale dayanmaktadır. Öyleyse te'vil demek, diyalektik ve retorik söylemlerle burhanî söyleme çevirmek demektir. Vahiyde te'vil edilebilecek ve edilemeyecek hususlar vardır. Allah'a, peygamberlere ve ahiret gününe imandan ibaret olan üç temel ilkede te'vile asla yer yoktur. Bunların dışında kalan konularda usulüne uygun olmak şartıyla te'vil yapılabilir. Dolayısıyla te'vilin amacı nassın söyleminden farklı bir anlamın çıkarılması değildir. Bu sebeple özü itibarıyla te'vil dini söylemin kendi

⁷⁸ İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay., s. 63, 64; İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal..., Süleyman Uludağ çevirisi, s. 96. İbn Rüşd, din ile felsefe ilişkisini incelemeye başlarken, öncelikle felsefenin din açısından durumunu tespit etmektedir. Ona göre felsefe, varolanlara bakıp değerlendirmek ve varlıkların Sâni'e yani Allah'a delâletini araştırmak olduğuna göre, İslam dini bakımından felsefe yapmak ya vaciptir veya mendüptür. Bu hususu ayetler ışığında değerlendiren filozof, 'şeriatin varolanlara akıl ile bakmayı ve değerlendirmeyi (felsefe) vacip kıldığını kesin olarak ifade etmektedir. İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay., çevirenin sunumu, s. 34. İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal..., Süleyman Uludağ çevirisi, s. 96.

⁷⁹ el-Ehvanî, 'İbn Rüşd', s. 168.

⁸⁰ İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, s. 76. İbn Rüşd'ün, te'vilin nasıl yapılması gerektiğine, caiz olan ve olmayan te'vil konusundaki daha geniş düşüncesi için bkz. İbn Rüşd, el-Keşf, çev. Süleyman Uludağ, s. 359 vd.

⁸¹ H. Bekir Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVİA c. 20, s. 259.

bütünlüğü içinde öncüllerin sonuçlara, sonuçların öncüllere bağlanmasından ibarettir. Bu da bir çeşit ictihad olmaktadır.⁸²

Şu halde, ilk bakışta kimi zaman aklın verileri dini naslarla çelişiyor gözüktüğünde, yapılması gerekli olan husus din ile felsefenin uzlaştırılması, yani dini nasları tevil etmektir. Ancak bu işi yapacak kimse sıradan bir kimse değil, belli bir birikim ve beceriye vakıf bir kişi olmalıdır. Çünkü teville sağlanacak olan akıl-nakil ya da felsefe-din uzlaşmasıyla elde edilecek bilgi, kesin (yakini) bilgi olacaktır. Bununla birlikte İbn Rüşd'e göre hangi nasların tevil edilip hangilerinin zâhirî anlamlarıyla değerlendirilmesi gerektiğinin tespiti de önemlidir. Çünkü dinî naslardan bazılarının açık/zâhirî anlamı bazılarının da te'vil sonucunda anlaşılabilen gizli/bâtınî manası vardır. Bu durumu anlamak insanların zekâ, bilgi ve kültür düzeylerinin farklı oluşlarıyla ilgilidir. Söz gelişi, metafizik ve eskatolojik meselelerin tek düze bir üslûpla ortaya konulması, birçok insanın anlayış ve kavrayış kapasitesini zorlayacağından, dinin amacına hizmet etmeyecektir. Dinin amacına hizmet etmek için bütün insanların anlayışlarına ya da her insanın kapasitesine hitap edebilecek farklı üslûpların kullanılması gereklidir. Hülâsa din ile felsefenin aynı gayeyi güttüğü, aralarında genellikle uyum bulunduğu, aksi bir durumda ise nasların usûlüne ve şartlarına uygun olarak uzmanlarınca te'vil edilebileceği ve bunun kimi zaman bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse felsefi ve dini hakikatleri insanlara aktarırken, onların anlayış ve kavrayış kapasitelerini dikkate almak gereklidir.⁸³

İbn Rüşd'ün otobiyografisi açısından konuya bakacak olursak, onun aşağı yukarı bütün hayatı boyunca, bir yandan Aristoteles'in eserleri için yorumlar alırken, diğer yandan da felsefeyi geleneksel İslami bakış açısının ağır hücumları karşısında korumaya çalışmıştır. Felsefî öğretilerin dinî öğretilere aykırı ve düşman olmadıklarını, felsefenin dinî öğretileri popüler bir şekilde ifade edip geliştirdiğini, dinin felsefeden korkmak bir yana, felsefeden yararlanması gerektiğini dile getirmiştir. Kısacası o, din-felsefe ilişkileri konusunda, kendi konumunu gereği gibi ifade edebilmek için savunma yazmak zorunda kalmıştır.⁸⁴

Felsefe-din/şeriat⁸⁵ ilişkileri konusunu ele alırken İbn Rüşd'ün, selefleri Fârâbî ve İbn Sînâ gibi, bütün tezahürlerinde hakikatin

⁸² H. Bekir Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVİA c. 20, s. 259, 260.

⁸³ İbn Rüşd, el-Keşf, çev. Süleyman Uludağ, s. 190, 19, 264 vd; Sarıoğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 184, 185.

⁸⁴ Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 873.

⁸⁵ İbn Rüşd'ün dini şeriatle ve özellikle de İslam ile eş anlamlı olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

birliğini ifade eden Yeni Platoncu görüşten hareket ettiği ileri sürülmektedir. Yeni Platoncu görüşün İslâm dünyasındaki anlamı şudur: Bütün gerçek filozofların üzerinde uyuşmak durumunda ve zorunda oldukları tek ve aynı bir felsefe vardır ve bu felsefe İslâm vahyi ile uyum içindedir.⁸⁶ Hatta akıl ve vahiy ya da felsefeyle din birbirlerine karşıt şeyler değildir, tersine birbirleriyle uyum içindedirler.⁸⁷ Bu konuda İbn Rüşd, kimi zaman, ciddi itirazlarda bulunduğu Gazali'nin düşüncelerine de katılmaktadır: 'Gazali'nin, 'insan aklının kavrayamayacağı her şey için şeri'ata başvurulması zorunludur' sözü doğrudur;⁸⁸ çünkü vahiyle elde edilen bilgi, ancak akli bilgilerin bir tamamlayıcısı niteliğindedir; başka bir deyişle, aklın yetersiz olduğu her şeyi Allah insana vahiy vasıtasıyla bildirmiştir'.⁸⁹ Dolayısıyla daha önce bahsi geçen Gazali'nin dinin hakikatlerini, İbn Rüşd'ün ise aklın hakikatlerini tercih ettiği şeklindeki yorumlar, İbn Rüşd'ün bu ifadeleri bağlamında geçersiz kalmaktadır. Felâsife gibi her iki filozof ve düşünür de hakikatin birliğini ve en temelde de dinin hakikatlerinin en temel veri olduğunu dile getirmiş olmaktadır.

Nasr'a göre de İbn Rüşd, akli kullanan en büyük İslam filozoflarından biridir. Fakat aynı zamanda Kurtuba kadısıdır. Mamafih İbn Rüşd'ün, Batılı filozoflardan Descartes ve Boyle'nin rasyonalist olduğu anlamda, rasyonalist olduğu söylenemez. Yani o, dine karşı akli esas alan bir rasyonalist değildir.⁹⁰ Nitekim akli rasyonalist

⁸⁶ Sevgi Mumcuoğlu, İbn Rüşd'ün Peygamberlik Teorisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1988, s. 42. (Bak. Dipnot 2)

⁸⁷ Mumcuoğlu, İbn Rüşd'ün Peygamberlik Teorisi, s. 43.

⁸⁸ İbn Rüşd Gazali'nin bu husustaki başka bir düşüncesini şöyle aktarmaktadır: 'Dolayısıyla bu hususlar akilla değil, ancak Şeri'atla bilinebilir'. İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c.II, s. 605.

⁸⁹ İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c. I, Çev. Kemal Işık, Mehmet Dağ, Kırkambar yay. İst. 1998, s. 286. Bir başka ifadesinde İbn Rüşd şöyle demektedir: 'Herkes de bilir ki, insan akli bu türlü konuları incelemekte yetersiz olup, Şeri'atın açıklamış olduğu öğretilerin dışına çıkamaz. Çünkü Şeri'atın ortaya koyduğu öğretiyi, herkesin paylaştığı ve mutluluğa ulaşmaları için yeterli olan bir öğretilerdir. Nitekim nasıl ki tabip, sağlıklı kişilerin sağlığını korumak ve hastaların da hastalılarını gidermek için onlara uygun gelecek ölçüde sağlık konusunda araştırma yaparsa, peygamber (sâhib eş-şer') de Şeri'at konusunda benzeri bir biçimde davranır'. İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt, c.II, s. 507, 508.

⁹⁰ Karlığa, 'İbn Rüşd' Maddesi, TDVİA c. 20, s. 260. Müslüman ilim adamları arasında da İbn Rüşd'ü katı akılcı olarak tanımlayanlar söz konusudur: 'İbn Rüşd, Aristo'nun peşinden giderek rasyonalist ve realist bir felsefi kanaate ulaşmıştır. Onun bu rasyonalizm ve realizminin dini konulardaki görüşleri üzerinde de tezahürleri gayet açık ve seçik bir surette müşahade edilmektedir. Akla ve gerçeğe bu kadar çok bağlı olan İbn Rüşd'ün hemen hemen hiçbir akli temele dayanmayan, ilmi esaslara isnat etmeyen ve realiteden uzak olan kelamcılarla mutasavvıfların görüşlerine hayal ve vehim nazarı ile bakmasına şaşmamak icap eder'.

olmadan da kullanmak mümkündür. Fakat rasyonalist iseniz, insanî akli kendi başına vahiyden ve ilahi akıldan (intellect) ayrı bir nesne olarak görüyorsunuz demektir.⁹¹

İbn Rüşd'ün 'akıl ile vahiy bir memeden emen ikiz kardeş gibidir' ya da 'hikmet şeriatin arkadaşı ve sütkardeşidir. Ona mensup olanlardan gelen eziyet ise eziyetlerin en şiddetlisidir. Ayrıca ikisi tabiatları itibarıyla kardeş, cevherleri ve özleri itibarıyla da iki dost(turlar)⁹² diyerek hakikatin tekliğini ya da birliğini açıkça savunduğu ifade edilmektedir. Hatta bu manada, hakikatin tek ama ona ulaşma yollarının çok olduğu belirtilmektedir. Zira hakikatin tekliğinin mantıksal bir kural olduğu vurgulanmaktadır. Ancak çifte hakikat/gerçeklik anlayışı ile hakikate ulaşma yollarının çeşitliliğinin birbirine karıştırılmamasına dikkat edilmelidir.⁹³ Zira birinde 'tek' olan 'hakikat'e çeşitli yollarla ulaşabilme imkânından bahsedilirken, diğerinde tabiatı gereği 'tek' olan 'hakikatin' çoğul ya da çift zannedilme düşüncesi söz konusudur. Hatta ikinci husustan hareketle dini çoğulculuk temellendirilmeye çalışılmaktadır. Yani İbn Rüşd üzerinden din ve felsefenin ayrı hakikatler ya da çift hakikat öğretisi olduğu iddia edilerek bu dini çoğulculukla bağlantılanmaktadır.⁹⁴ 'Hakikatin birliği' öğretisi veya tezi ise çokluğa değil tekliğe yani hakikatin tek ve yegâne olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla hakikatin, çift ve ardından çoğulculuğa zemin hazırlayacak bir tarzında anlaşılması, maksadını aşan anlamlara götürülmeye çalışılmaktadır.

Bu bağlamda ona göre, felsefe din ilişkisi dikkate alındığında, felsefeyle din aynı yolun yolcusudur, aynı hedefe giden yolda yürüyen bu disiplinler, sadece farklı araçları kullanırlar. Aynı hakikat felsefede bilimsel bir tarzda, dinde ise hitabet yoluyla ifade edildiğinden, onlar yalnızca aynı hakikati farklı şekilde dile getiren disiplinlerdir. Bundan dolayı ona göre bir anlamda felsefe dinin ikiz kar-

İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal..., Süleyman Uludağ çevirisi, giriş, s. 31, 32, 33.

⁹¹ Adnan Aslan 'Din ve Geleneksel Bakış Açısı Seyyid Hüseyin Nasr ile Bir Mülakât', Bilimname düşünce platformu, sayı: VI, 2004/3, s. 43.

⁹² İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, s. 115.

⁹³ Ali Bulaç, İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/ Vahiy-Akıl İlişkisi, İz Yay, İst. 1995, s. 115 vd., 228 vd. Bulaç'a göre İslam düşünce büyük kültürel ve felsefi birikimlerin oluşmasına yol açan Din-Felsefe ilişkisi çoğunlukla yanlış bir şekilde çifte-gerçeklik/iki hakikat ya da iki alan şeklinde sunulmaktadır. Bununla St. Thomas, Descartes ve Spinoza felsefelerinde daha açık ifadesini bulan Batı felsefesindeki 'çifte-gerçeklik' arasında kavramın içeriği ve ona yüklenen anlam bakımından önemli bir farklılık vardır. S.115.

⁹⁴ Bkz. Adler, Dinde Hakikat, s. 84. Hatta 'hakikatin birliği' tezi biz

⁹⁵ Bkz. Burhanettin Tatar, 'Kelam'a Göre Öteki Dinlerin Durumu', İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk/Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu, (Ed. Cafer Sadık Yaran), Kaknüs Yayınları, İst. 2001, içinde, s. 296.

deşidir; ya da onlar birbirlerini tabiatları gereği seven iki arkadaş gibidir.⁹⁶

İbn Rüşd'ün özellikle din-felsefe ilişkisini ele aldığı ve din ile felsefenin bir birine ters düşmediğini vurguladığı⁹⁷ *Faslu'l-Makâl* adlı eseri ve genel felsefesi dikkate alındığında, ona göre, felsefenin hikmet olduğu, Kuran'ın ise hikmeti öğrenilip ve alınmasını vacip kıldığı görülmektedir. Felsefe, gerçeğin bilgisi ve gerçeğin işlenmesidir. Dinin amacı da gerçeğe inanmak ve gerçeğin bilgisine göre davranışta bulunmak hususunda kılavuzluk etmek, öneri ve uyarıda bulunmaktır. Öyleyse gayeleri bakımından din ile felsefe arasında bir fark yoktur. Ancak din ile felsefenin bu amaca kılavuzluk etme yöntemleri farklı olabilir. Farklı yöntemlerle ayrı yollardan aynı amaca ulaşmak, İbn Rüşd'e göre, insan tabiatının ve insana bahşedilmiş olan bu dünyanın kaçınılmaz kıldığı bir hizmettir. Farklı yol ve yöntemler, farklı hakikatleri değil aynı hakikatin değişik vechelerini gün ışığına çıkarmaktadır.⁹⁸

Tehafüt'te ise bu hususu o, veciz bir şekilde şöyle özetlemektedir: 'Felsefe Şeri'atta yer alan her şeyi araştırır. Eğer felsefe, şeriati iyi kavrsa, felsefenin anlayışı ile şeri'atin anlayışı arasında bir fark kalmaz ve dolayısıyla bilgi bakımından daha yetkin bir dereceye ulaşmış olur. Eğer felsefe şeri'atı iyi bir biçimde kavrayamazsa, insan aklının bu konudaki yetersizliği bilinmiş olur ve onu yalnızca şeri'at kavrar'.⁹⁹

Demek oluyor ki, her ne kadar din ile felsefe, tek olan hakikatin birer ifade vasıtası iseler de, onu anlayıp yorumlama durumunda olan insanların bilgi ve görgü kapasiteleri farklı olduğu için, zaman zaman hakikatin bu iki cephesi arasında farklılıklar göze çarpabilir. O halde hem din hem de felsefe açısından insan kapasitesinin durumunu gözden geçirmek gerekir. İbn Rüşd'e göre insanlar, tasdik konusunda farklı tabiatlara sahiptirler. Kimisi burhân ile,

⁹⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 873.

⁹⁷ Murtaza Korlaelçi, *İbn Rüşd'e Göre Din-Felsefe İlişkisi*, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 11, Mart 1994, s. 15.

⁹⁸ Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi*, İlahiyat Yay. Ankara 2000, s. 107.

⁹⁹ İbn Rüşd, *Tehafütü't-Tehâfüt*, c.II, s. 607. İbn Rüşd'e göre şariat erdemlerin ilkleridir. 'Eğer insan şeri'atin erdemlerine uygun olarak yetişirse, kesinlikle erdemli olur'. İbn Rüşd, *Tehafütü't-Tehâfüt*, c. II, s. 639. İbn Rüşd buradaki şeriattan kastı filozofların anlayışları bağlamında şu şekilde izah etmektedir: 'Kısaca filozoflar, şeri'atların az çok farklılık gösterebilirler de, özellikle bütün şeri'atlar da ortak olan hususlarla ilgili olarak, ilkeleri akıl ve nakilden elde edilen zorunlu siyasal sanatlar olduğu görüşündedirler'. İbn Rüşd, *Tehafütü't-Tehâfüt*, c. II, s. 710.

kimisi diyalektik (cedelci) sözlerle, kimisi de hitâbî sözlerle tasdik eder. İslam dini de insanları bu üç yolla tasdiğe davet eder.¹⁰⁰

Öyle anlaşılıyor ki İbn Rüşd'e göre felsefe, insanın sadece ilmi ve fikrî yetkinliğine hizmet ederken, din de felsefenin ulaşamayacağı eskatoloji de dâhil metafizik gibi bazı alanlara ilişkin bilgilerin yanı sıra ahlâkî yetkinliği sağlayacak bilgiler vermesi açısından da felsefeden daha kapsamlıdır.¹⁰¹

Hakikat meselesi açısından İbn Rüşd'ün fikirlerine bakıldığı zaman dinin insanlara 'gerçek/hakiki bilgiyi' ve 'doğru davranışı' öğretmek şeklinde iki önemli işlevi yerine getirdiği, bu çerçevede felsefenin bütün varlığı, Allah'ın varlığına, O'nun hikmet ve kudretine delil teşkil etmesi bakımından incelemek ve yorumlamaktan ibaret olduğu dile getirilebilir.¹⁰²

İbn Rüşd'ün bu düşünceleri, hakikatin epistemolojik boyutuyla sınırlı olsa da din ile felsefenin 'gaye birliği' içinde bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu ortak gayenin gerçekleştirilmesi konusunda din ile felsefe farklılık arz etmektedir. Bu durum, din ile felsefenin kullandıkları yöntemle de ilgilidir. Nitekim din, mesaj ve öğretilerini her seviyeden insanın kavrayabileceği üslup ve yöntemle ortaya koyarak bütün insanları muhatap almaktadır. Yani din gerek hedef aldığı insan kitlesi, gerekse kullandığı yöntemler açısından, yöntem olarak burhanı (akıl yürütme-ispat yolunu) kullanan ve bu nedenle de daha az sayıda insana hitap edebilen felsefeden çok daha kapsamlı ve geneldir.¹⁰³

Şu halde vahiy mahsulü olan din, İbn Rüşd'e göre insan aklının ürünü olan felsefeyi yasaklamak şöyle dursun, tam tersine teşvik etmekte, hatta gerekli görmektedir. Dolayısıyla felsefe ve mantık, dinin gerekli görerek teşvik ettiği ilimlerdenidir. Ayrıca din ile felsefe, gerçekte insanları birbiriyle çelişen sonuçlara götürmez. Zira akıl ve onun ürünü olan felsefe ile vahiy kaynaklı din iç içedir.¹⁰⁴ Dahası, ona göre; 'hikmet/felsefe şeriatın/dinin arkadaşı ve süt-kardeşidir', 'ikisi tabiatları itibariyle kardeş, cevherleri ve özleri itibariyle de iki dost(turlar)'¹⁰⁵ ve 'hakikat hakikate ters düşmez,

¹⁰⁰ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, çev. Bekir Karlığa, çevirenin sunumu, s. 36.

¹⁰¹ Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 183.

¹⁰² İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, çev. Bekir Karlığa, s. 64, 65; Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 182.

¹⁰³ Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s. 182, 183; İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, çev. Bekir Karlığa, s. 101, 102.

¹⁰⁴ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, c. II, s. 551, 552, 869; İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s. 72, 73, 90, 92, 99, 105; Sarioğlu, 'İbn Rüşd'ün Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri', s.

¹⁰⁵ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s. 115.

aksine onu destekler'.¹⁰⁶ Bu ifadeleriyle İbn Rüşd, din ile aklın birbirine güvence olarak var edildiğini vurgulamaya çalışmaktadır.¹⁰⁷

Hâsılı, İbn Rüşd'e göre din/şeriat haktır ve hak olanı bilmeye götüren düşünceye davet etmektedir. Delil ve burhana dayanan bir düşünce tarzı da şeriatın getirdiğine aykırı bir sonuç doğurmaz. Şeriat/din/vahiy haktır, felsefe de haktır. Hak, hakka zıt olamaz yani hakikat, hakikate ters düşmez. Tam tersine hak, hakka uygun olur ve ona tanıklık eder.¹⁰⁸ Daha açık bir ifadeyle İbn Rüşd şöyle demektedir: 'hikmetin/felsefenin şeraite/dine uygunluğunu ve şeriatce hikmetin emredildiğini açıklamış ve orada demiştik ki: Şeriat, biri zahir, öbürü müevvel olmak üzere iki kısımdır. Şeriatın zahir ve açık olan kısmı cumhur¹⁰⁹ ve umum üzerine farzdır. Müevvel ve yorumlanan kısmı ise ulema üzerine farzdır. (Halk dediğimiz) cumhur üzerine o hususta farz olan şeriat; zahir üzere hamletmek ve anlamak, te'vilini ve yorumunu terk etmektir'.¹¹⁰

Hatta din ile felsefeyi bir gerçeğin iki ayrı izah tarzı olarak değerlendiren ve aralarında hiçbir çelişki ve düşmanlık olmadığını bildiren İbn Rüşd bu konuda o kadar hassastır ki şeriate/dine sızmış olan bozguncu heva ve heveslerden, asli mecrasından çıkmış inançlardan ruhum son derece acı ve üzüntü içindedir, demektedir. Bu hususlar, özellikle hikmet erbabı kişilerden şeraite ilişince üzüntüm daha da artmaktadır. Çünkü dosttan gelen eziyet, düşmandan gelen eziyetten daha fazla acı vermektedir. Felsefe, şeriatın/dinin dostu ve kardeşidir, aynı memeden süt emmiştir. Tabiatları gereği dost olan ve yaratılışları icabı birbirini seven felsefe ve şeriat/din arasına kin ve düşmanlık sokarak felsefecilerin şeraite/dine verdikleri zarar ve eziyet veren bu cahil dostlar, dinde mevcut fırka ve mezhep erbabından ileri gelen kimselerdir. Yanlışlık da ona göre her iki sistemin bağlılarının yanlış değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır.¹¹¹ Yani 'şeriate mezheplerden zarar geldiği gibi, ehli-

¹⁰⁶ İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, s. 75.

¹⁰⁷ Erdem, Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti, s. 156.

¹⁰⁸ İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 112.

¹⁰⁹ İbn Rüşd'e göre kendini hikmet ve felsefe tahsiline vermemiş, nazari ve mücerret meselelerle meşgul olmamış zeki, kabiliyetli ve dürüst olan herkes cumhur ve halk olarak kabul edilmelidir. İbn Rüşd, el-Keşf an Minhaci'l-Edille, çev. Süleyman Uludağ, Dipnot 12, s. 242, 243.

¹¹⁰ İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri/el-Keşf an Minhâci'l-Edille, çev. Süleyman Uludağ, s. 187, 188.

¹¹¹ İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makâl..., Süleyman Uludağ çevirisi, s. 163, 164; İbn Rüşd bu tür kimseleri için de dua eder ve şöyle der: Allah hepsini ıslah etsin, lütuf ve rahmeti ile kin ve nefret duygularından uzaklaştırsın. İbn Rüşd, Faslu'l-Makâl, çev. Bekir Karlığa, s. 116.

yetsiz felsefecilerden de zarar gelmiştir. Aslında dost olan felsefe ile dinin arasını fesatçılar açmışlardır'.¹¹²

Sonuç

Tüm söylenenler göz önüne alındığında sonuç olarak denilebilir ki, İbn Rüşd din ile felsefe arasında değil, filozofla halk arasında bir problemin var olduğunu düşünmüştür. Zira ona göre, felsefe din-den veya dinî felsefe şeriaten/dinden farklı ya da ayrı değildir. Ancak filozof halktan, akıl zandan, batın zahirden farklıdır. Din tek başına zahir ya da batın değildir. O, hem zahir hem batındır. Zahiri tarafı halka, batını tarafı filozofa aittir. Tüm bu görüşlerin Ortaçağ'da Batı'da hâkim olan ve yanlış olarak İbn Rüşd'e atfedilen bir düşüncenin doğmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşünce, bir yargının felsefi açıdan doğru, dini açıdan yanlış olabileceği şeklinde ifade edilen 'çifte hakikat' görüşüdür. Ona çifte hakikat öğretisini atfetmek isteyenler, sanıldığı gibi onda birbiriyle çelişik iki ayrı hakikatin var olduğunu ispatlayamazlar.

İddiaların aksine İbn Rüşd'e göre, daima farklı idrak ve yorum düzeylerinde kendisini gösteren tek bir hakikat vardır. İfadelerdeki farklılık batın ve zahirin birbirleriyle çelişen hakikatler olmalarından değil, insanların yaratılışlarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Nihayetinde ifadeler farklı olsa da hakikat tektir. Bu bakımdan ısrarla vurgulamak gerekir ki çifte hakikat öğretisini İbn Rüşd'ün değil, İbn Rüşdçülük akımının bir ürünü olarak görmek daha doğru olacaktır.

Kısacası o, dinle felsefeyi uzlaştırmak için büyük çaba sarfetmiş samimi bir dindardır; Batı dünyasında İbn Rüşdçü olarak bilinen Averroistler'in anladığı ya da anlattığı gibi dine karşı akli esas alan bir rasyonalist değildir. Üstelik problemleri görünen bazı düşüncelerin bir kısmı İbn Rüşd tarafından savunulmaktaysa da bu görüşlerin büyük bir bölümü, İbn Rüşdçüler'in ona izafe ettiği görüşlerdir. Söz gelişi Ortaçağ Latin dünyasında çokça eleştirilen akılların birliği fikrini, İbn Rüşd'ün benimsediği/kabul ettiği söylene-
mez. Çokça eleştirilen çift hakikat fikrine gelince, İbn Rüşd bunu

¹¹² İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal...*, Süleyman Uludağ çevirisi, giriş s. 65. İbn Rüşd bu hususu daha açık ifadelerle şöyle dile getirmektedir: 'Özellikle bu gibi şeyler, kendilerini hikmet nispet eden (ve kendilerine hükemâ süsü veren) kişiler cihetinden gelerek şeriata arız olursa, üzüntümüz daha da artmaktadır. Çünkü dosttan gelen eza, düşmandan gelen eza ve cefadan daha acıdır. Demek istiyorum ki, hikmet şeriatın dostu ve aynı memeden süt emmiş (öz) kardeşidir. Tabiatları gereği dost olan, cevher ve yaratılışları itibarıyla yekdiğerini seven hikmetle şeriat arasına kin, düşmanlık ve kavga sokmak suretiyle, kendilerini hikmete nispet eden pek çok cahil dost da ona eza ve cefa etmişlerdir. Şeriata eza veren bu cahil dostlar, dinde mevcut olan fırka ve mezheplerdir'. İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri/Faslu'l-Makal...*, Süleyman Uludağ çevirisi, s. 164.

temelden reddetmekteydi. Zira o, özellikle din-felsefe ilişkisini ele aldığı ve din ile felsefenin bir birine ters düşmediğini vurguladığı eseri *Faslu'l-makal*'de dinle felsefenin aynı kaynaktan beslenen 'iki sütkardeş' olduğunu vurgulamaktaydı. Ne var ki gerek bu eseri gerekse aynı konuların kısaca yer aldığı *Tehafütü't-Tehâfüt* ve *el-Keşf'an menahici'l-edille* adlı eserleri, İbn Rüşdcülüğün çok etkili olduğu yıllarda Latince'ye veya İbranice'ye çevrilmediği için Latin İbn Rüşdcüler filozofun bu görüşlerinden haberdar olmaksızın ona çift hakikat fikrini izafe etmişlerdir. Doğrusu ise Grabmann'a göre çift hakikat görüşü, Latin İbn Rüşdcüler tarafından değil, XVI. yüzyılda Pomponazzi tarafından ortaya atılmıştır.

O halde İbn Rüşd'ün hakikat anlayışı varlık, bilgi ve ahlak boyutlu olup, din ve felsefe ya da vahiy ve akıl hakikat karşısında iki ayrı veya çifte hakikat değildir. Bilakis o, akıl ve vahyin, felsefe ve dinin, tek ve bir olan hakikatin, iki vechesi olduğunu, yani onların mutlak hakikatin iki yüzü, bizatihi onun kendi ifadesiyle 'aynı anenin sütüyle beslenen sütkardeşler' olduğunu savunmaktadır. O, dini ve felsefi hakikatin birliğini ve bunun birini diğerine fedâ veya tercih etmeksizin hem inançla hem de akılla idrak edilebileceğini ileri sürmektedir. Ona atfedilen çifte hakikat iddiası da bir yakıştırma ve zorlamadan öte bir anlam ve değer ifade etmemektedir. Bu öğretiyi/kuramı ona değil, ancak Ortaçağdaki kimi sorunlu uyumsuzlukları aşmak isteyen ve bu nedenle felsefe ve dindeki doğruların birbirinden bağımsız olduğunu ileri süren Latin İbn Rüşdcülere atfedilebilir. Onun için yalnızca bir hakikat vardır o da şeraitin/dinin hakikatidir. Felsefecilerin de aradığı hakikat budur.